

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΚΑΤΩΙΤΑΛΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ*

1. Τοπωνύμια σε *-ádi* και *-oni*

Σωστά ο G. Rohlf¹ παράγει τα τοπωνύμια σε *-ádi* και *-oni* της Καλαβρίας από πατρωνυμικά/επώνυμα πληθυντικού αριθμού με καταλήξεις *-άδες* και *-ωνες*, π.χ. *Bagaladi, Laganadi, Limbadi, Ricadi, Jonadi*, από τους απογόνους κάποιου

---

* Βιβλιογραφία:

- Anagnostopoulos G. P., *Tsakonische Grammatik*, Berlin-Athen 1926.
Andriotis N. P., *La loi de prophylaxie dans le vocalisme néogrec*, Thessalonique 1974.
Blanken Gerard, *Les Grecs de Cargèse* (Corse), I, Leyde 1951.
Hatzidakis George N., *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig 1892 (φωτοτυπική επανέκδοση 1977, Hildesheim-New York: G. Olms).
Χατζιδάκις Γ. Ν., *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 1-2, Αθήνα 1905, 1907.
Κωστάκης Θανάσης Π.: *Σύντομη γραμματική της Τσακωνικής διαλέκτου*, Αθήνα: Institut Français d'Athènes, 1951, αριθμ. 35.
Kretschmer Paul, *Der heutige lesbische Dialekt*, Wien 1905.
Μηγάς Κων., *Τα ιδιώματα της Κερκύρας*, Αθήνα, 1970.
Mirambel André, *Étude descriptive du parler maniote méridional*, Paris 1929.
Pernot Hubert, *Phonétique des parlers de Chio*, Paris 1907.
Pernot Hubert, *Introduction a l'étude du dialecte Tsakonien*, Paris 1934.
Pisani Vittore, *Manuale storico della lingua greca*, Brescia: Paideia 1973.
Rohlf Gerhard, *Lexicon graecanicum Italiae inferioris*, Tübingen: Max Niemeyer 1964.
Rohlf Gerhard, *Grammatica storica dei dialetti italogreci (Calabria, Salento)*, München: Beck 1977.
Rohlf Gerhard, Antica latinità e neolatino in Calabria, *Calabria sconosciuta*, 1981 ανάτυπο.
Schwyzer Eduard, *Dialectorum graecarum exempla epigraphica potiora*, Leipzig 1923 (φωτοτυπική επανέκδοση 1960, Hildesheim: G. Olms).
Taibbi Giuseppe Rossi - Caracausi Girolamo, *Testi neogreci di Calabria*, Palermo: Istituto Siciliano di Studi bizantini e neogreci 1959.
Thumb Albert-Kieckers E., *Handbuch der griechischen Dialekte*, I, Heidelberg 1932.
Tsopanakis Agapitos G., *Essai sur la phonétique des parlers de Rhodes*, Athen 1940.
Tsopanakis Agapitos, Contributo alla conoscenza dei dialetti greci dell' Italia meridionale *L' Italia dialettale* 44 (1981) 233-282.

1. Rohlf, 1981: 2-3.

Vagalà/Bagalà, Laganà, Limbà, Rigà/Ricà, Jonà², Caridoni, Scórdoni, Velonáoni από τα μέλη της οικογένειας *Caridi, Scordo, Velonà* (Καρύδης, Σκόρδος, Βελονάς).

Αυτό που θα είχε να προσθέσει κανείς είναι πως τα τοπωνύμια δεν έχουν σχηματιστεί ακριβώς με τις καταλήξεις *-άδες* και *-ωνες* αλλά με τις καταλήξεις *-άδοι* (και *-ωνοι*), που προήλθαν με αναλογία προς τα δευτερόκλιτα, κατά το σχήμα των *εμπόρων -οι εμπόροι* (ονομ. ο *έμπορας*). Πρβ. τα επίσης κατωιταλικά (*mina*) *i mini* 'οι μήνες': (*fagà*) *i fagádō*³ οι φαγάδες, *io ffaḡádo, tu ffaḡádu* (μαρρί) *i rarrúdi*.

Με τον ίδιο τρόπο σχηματίζεται ο πληθυντικός των αρσενικών ονομάτων σε *-ας/-άς, -ης/-ής, -ές, -ούς* σε ορισμένα νεοελληνικά ιδιώματα: στο Λιβίσι της Λυκίας⁴, π.χ. (η άνδρας) *ανδράδοι, -άδων, -άδους*, (η Τουρκαλάς) *Τουρκαλάδοι*, (η θεριστής) *θριστάδοι*, (η ανδάρτης) *ανδάρτηδοι*, (καφές) *καφέδοι*· στην Αλικαρνασό της Καρίας⁵, π.χ. (ψαράς) *ψαράδοι*, (ζαφτιγιές) *ζαφτιγιέδοι*, (μπακάλης) *μπακάληδοι* στη Σίλλη της Λυκαονίας, π.χ. (άρτουπους) *άρτουποιροι*, (παπάς) *παπάροι*, (άνδρας) *άνδραροι* κ.ά.⁶· στην Καππαδοκία, π.χ. (παπάς) *παπάδοι*⁷· στην Κάρπαθο (πάππους) *παππούοι*, στη Ζάκυνθο *οι ιδρώτοιοι* περίπου κοινά είναι τα *χωροφυλάκοι* και *μαρτίροι*.

2. Η τροπή $\theta > \iota$

Ενώ στην Καλαβρία το θ διατηρείται, στην Απουλία έγινε ι στην αρχή των ονομάτων, π.χ. *tánato, tálassa*, και σ μεταξύ φωνηέντων, π.χ. *krisári, órnisa*, με εξαίρεση τη *Sternatia* και το *Martignano*, όπου, και μέσα στη λέξη, έγινε επίσης ι , π.χ. *kritári, órnita*.

2. O Rohlf, 1981: 3, παραβάλλει προς τα τοπωνύμια αυτά της Καλαβρίας όμοια τοπωνύμια της Κέρκυρας, π.χ. *Καρακάδες, Μαγουλάδες, Μακράδες, Βιλονιάδες*. Βλ. και Rohlf 1977: § 90.

3. O Rohlf, 1977: § 90 (σ. 72), όπου αναφέρεται στον πληθυντικό των ονομάτων σε *-άς*, π.χ. (*fagà*) *i fagádi, io ffaḡádo, tu ffaḡádu*, προσέχει πράγματι πως ο πληθυντικός των ονομάτων αυτών αντιστοιχεί στον πληθυντικό *φαγάδες, φαγάδων, φαγάδους*, προσαρμοσμένων στις καταλήξεις των ονομάτων σε *-άς*.

4. Μ. Ι. Μουσαίου, *Βατταρισμοί, ήτοι λεξιλόγιον της Αιθιοπικής διαλέκτου*, Αθήνα 1884· Ν. Π. Ανδριώτη, *Το ιδίωμα του Λιβισίου της Λυκίας*, Αθήνα: Κέντρον Μικρασιατικών Σπουδών 1961, σ. 61, 63.

5. Ν. Γ. Κοντοσόπουλου, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Αλικαρνασού Μ. Ασίας*, Αθηνά 62 (1958) 262.

6. R. M. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, Cambridge 1916, σ. 47· Θαν. Π. Κωστάκη, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Σίλλης*, Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1968, σ. 58.

7. Μαν. Τριανταφυλλίδη, *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική εισαγωγή*, Αθήνα 1938 (= 'Απαντα 3. τόμ.), 287, που βλέπει τουρκικήν επίδραση.

Σωστά, νομίζω, ο Α. Tsorpanakis (1981: 27, σ. 253) σχετίζει την τροπή του θ σε σ (όταν το θ βρίσκεται ανάμεσα σε φωνήεντα ή στην αρχή της λέξης πριν από φωνήεν) με το παρόμοιο φαινόμενο της Δωρικής —συχνότερα της Ηλειακής και της νεότερης Λακωνικής—, π.χ. *ἀνέσηκε*, *σιὸρ < θεός*⁸. Πρβ. *σάτη* 'θυγάτηρ', *σίρι* 'θέρος' της Τσακωνικής.

Η αρθρωτική συγγένεια των θ και σ είναι μεγάλη: και τα δύο είναι άχηα, οδοντικά: το θ μεσοδοντικό, το σ γλωσσοδοντικό. Στην παιδική γλώσσα, όπου συχνά συγχέονται τα όρια των ζωνών άρθρωσης των συγγενικών φωνημάτων, ακούει κανείς την τροπή $\theta > \sigma$, π.χ. *σάλασσα*, *σεία*, *σεός*, *σέλω* και την αντίστροφη τροπή $\sigma > \theta$, π.χ. *είθαι < είσαι*, *μαμά θου*. Αν το θ είναι το β' στοιχείο ενός συμφωνικού συμπλέγματος, τότε το προηγούμενο σύμφωνο συγκρατεί το θ και δεν το αφήνει να τραπεί σε σ : οι εξαιρέσεις είναι ελάχιστες, π.χ. της Ηλειακής *Φορσόν* 'ορθόν' με σύμφ. + θ + φων.

Νομίζω όμως ότι η τροπή $\theta > \tau$ (και η $\nu\theta > \theta\theta > \tau\tau$), που απαντά κανονικά στην Απουλία και σποραδικά στην Καλαβρία⁹, δεν θα πρέπει να αποδοθεί σε επίδραση της Ιταλικής (Tsorpanakis, *αυτ.*), γιατί τότε η τροπή αυτή α) θα έπρεπε ίσως να συμβαίνει και στην Καλαβρία, β) στην Απουλία θα έπρεπε να τραπεί σε τ και το εσωτερικό μεσοφωνηεντικό θ , όχι μόνο το αρχικό.

Η γνώμη μου είναι πως από επίδραση του -ν των άρθρων —κυρίως της αιτιατικής, ενικού— προήλθε $n\theta > n\theta^h > n\theta^h > n\theta^h > n\theta^h$ και, κατόπιν, τ , κυρίως για την ονομαστική των ονομάτων, όπου δεν υπήρχε -ν στο άρθρο, αλλά και —γενικότερα— γιατί δεν είναι ανεκτά δύο όμοια σύμφωνα στην αρχή των λέξεων της Ελληνικής.

Κατά τη γνώμη μου δηλαδή το φαινόμενο αυτό της απουλικής Ελληνικής θα πρέπει να σχετιστεί με το φαινόμενο της αφομοίωσης του -ν προς το επόμενο κλειστό —το τ εδώ—, που χαρακτηρίζει επίσης την Ελληνική της Απουλίας¹¹.

Το γιατί η τροπή $\theta > \tau$ δεν έγινε και μέσα στη λέξη οφείλεται, νομίζω, κατά πρώτον λόγο στο ότι δεν υπήρχε εκεί ν πριν από το θ , ενώ για τη *Sternatia* και το *Martignano*, όπου και το εσωτερικό θ τρέπεται σε τ , θα πρέπει να παραδεχτούμε επίδραση της τροπής $\theta > \tau$ που παρατηρείται, όπως είδαμε, στην αρχή των ονομάτων. Κατά δεύτερον λόγο η τροπή αυτή είναι πιθανό να οφείλεται σε ανάπτυξη ερρίνου —του ν— πριν από το θ , που είναι φαινόμενο

8. Pisani 1973: 101. Πρβ. Pisani 1973: 110-111 *Ἀρκάθθ < Ἀρκάσι*, *θαίαθθιν* της αρχαίας Κρητικής.

9. Rohlf's 1977: § 42, σ. 32.

10. Όπως είναι γνωστό, το θ προφερόταν αρχικά ως κλειστό θ^h και κατόπιν έγινε εξακολουθητικό οδοντικό.

11. Βλ. την ανακοίνωσή μου στα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, που τυπώνονται.

πολύ συχνό και σε άλλα επίσης νεοελληνικά ιδιώματα¹² και στην Κατωιταλική. π.χ. *ássotte* < *έσωνθεν, *mésotte* < *μέσονθεν¹³, *rátte* < *άποϊνθεν¹⁴, *mátteso* < *μίνθεσον < μάθησον¹⁵, και δεν οφείλεται σε επίδραση μόνο του *ένθεν*¹⁶.

3. Το σύμπλεγμα ρν

Ο G. Rohlfs¹⁷ αναφέρει ότι στην Καλαβρία το σύμπλεγμα ρν έγινε ρρ με αφομοίωση του ν, π.χ. *πουρνό* > *purro*, *φούρνος* > *fúrro*, *φουρνίζω* > *furrízo*¹⁸, *αφούρνιστο* > *afurrísto*, *πτέρνα* > *stérra*, *παίρνω* > *pérrro*, *σπέρνω* > *spérrro*, *φέρνω* > *férrro*, *γέρνω* > *jérrro*, *έσερνε* > *éserre*¹⁹, ενώ στην Απουλία το σύμπλεγμα μένει αμετάβλητο, π.χ. *porró*, *fúrno* κτλ.

Το φαινόμενο αυτό απαντά επίσης στην Ήπειρο. Μου το βεβαίωσαν πληροφορητές²⁰ από το Ζαγόρι, τα Γραμμενοχώρια, τη Ζίτσα, το Πωγώνι, το Πόποβο, τη Χίνκα και τη Γουργιάνιστα, τα Θεοδώριανα ΄Αρτας, με τα εξής παραδείγματα: *σκεπάρ*΄, *φούρος*, *σερνικό* > *σερκό* > *σιρκό*, *φτέρνα* > *φτέρα* (όχι στο Ζαγόρι και τα Θεοδώριανα), *στέρνα* > *στέρα* (όχι στη Χίνκα-Γουργιάνιστα), *Στέρες* τοπων. Ζαγορίου, *γέρνω* > *γέρου*, *παίρνω* > *παίρου*, *σέρνω* > *σέρου*, *σπέρνω* > *σπέρου*, *κερνάω* > *κινάου*, *περνάω* > *πινάου*, *σβάρνα-σβαρνίζω* > *ζβάρνα-ζβαρνίζω*. Όπως ήδη το έχω γράψει αλλού²¹, είμαι της γνώμης πως και η γνωστή λέξη *περπερίτσα* > *πιρπιρίτσα* προέρχεται από τη λ. *περπερούνα* + *-ίτσα* > *περπερουνίτσα* > *περπερνίτσα* > *περπερίτσα* > *πιρπιρίτσα*.

Είδαμε παραπάνω ότι ο G. Rohlfs εξηγεί το φαινόμενο με αφομοίωση του ερρίνου προς το προηγούμενο ρ²². Η αφομοίωση αυτή θα πρέπει να εννοηθεί ως

12. Ό.π.

13. Tsopanakis 1981: § 60.

14. Tsopanakis 1981: § 60. Πρβ. *πόθην* Καρπάθου και Κύπρου.

15. Tsopanakis 1981: § 49.

16. Tsopanakis 1981: § 60.

17. Rohlfs 1977: § 52, σ. 38· βλ. αυτ. και § 78.

18. Rohlfs 1964, λ. *φουρνίζω*.

19. Taibbi-Caracausi 1959: 10.

20. Γραπτές μαρτυρίες βλ. Σπύρου Μουσελίμη, Τό Πόποβο, *Ηπειρωτική Εστία* 14 (1965) 28 (λ. *φούρος*)· Κων. Μηνάς, Γλωσσικά από το Πωγώνι της Ηπείρου, Β΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 201.

21. Στα *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983) 314.

22. Βλ. και Stam. C. Caratzas, *L'origine des dialectes néo-grecs de l'Italie méridionale*, Paris 1958, σ. 282: *προρνό* > *πουρνό* > *purro*, *μεταίρνω* > *μεταίρνω* > *meterro*, αν και ο τύπος *μεθάρνω* 'μετατοπίζω το κοπάδι' λέγεται και στην Κάρπαθο ('Ελ.), όπου όμως δεν απαντά το φαινόμενο ρν > ρ.

Προσθήκη: Ο Γ. Π. Αναγνωστόπουλος, Γλωσσικά ανέλεκτα, *Αθηνά* 36 (1924) 75, όπου ο λόγος για το ρήμα της ομιλουμένης στην Ήπειρο, νομίζει πως η αποβολή του ν στα συμπλέγ-

ευκολία στην προφορά, ως αδράνεια της γλώσσας, «απροθυμία» της να στρέψει προς τα πάνω και να ακουμπήσει στον ουρανό το άκρο της κατευθύνοντας τον αέρα στη ρινική κοιλότητα, όπως απαιτεί η προφορά του *v*. Το φαινόμενο αυτό της Καλαβρίας μας επιτρέπει, νομίζω, να σκεφτούμε —αν και όχι υποχρεωτικά— πως και στην Ήπειρο προηγήθηκε αφομοίωση του *v*, όπου όμως απλοποιήθηκαν τα *pp*, επειδή στα ιδιώματά της δεν διατηρούνται τα διπλά σύμφωνα²³.

4. Αφομοίωση του *s/-ς* με το επόμενο σύμφωνο

Ο Rohlfs (1977: § 62, σ. 47)²⁴ αναφέρεται στη συχνή αφομοίωση του εσωτερικού *s* με το επόμενο *m* τόσο στη Βονα όσο και στο Otranto, π.χ. *bon. skotemmó* < σκοτισμός, *bon. jirimma* < γύρισμα, *otr. ajámma* < αγίασμα, *klimméno* < κλεισμένος.

Στην ίδια παράγραφο, καθώς και παρακάτω (§ 64), ο Rohlfs εξετάζοντας το τελικό *-s* παρατηρεί πως και αυτό, όταν ανήκει σε προηγούμενο άρθρο —και άρα έχουμε πρόκλιση— ή, όταν μετά από αυτό ακολουθεί αντωνυμία —και επομένως έχουμε έγκλιση—, αφομοιώνεται με το επόμενο σύμφωνο, π.χ. Καλαβρ. *-s + j > jj*, π.χ. *ti jinekón du* < της γυναικός του²⁵, *-s + δ > dd*, π.χ. *te ddixateréndu* < της δυχατέρης του < της θην.²⁶, *-s + f*, π.χ. *bon. du fflagádi* < τους φαγάδες²⁷, *otr. poddé ffoné*, *otr. u ffilu* < τους φίλους, *-s + θ*, π.χ. Καλαβρ. *pi θθέλει* < τις θέλει²⁸, *-s + k*, π.χ. *bon. tu kkalú* < τους καλούς, *po kkáni* < πώς κάνει, *-s + l*, π.χ. *bon. tu lliku* < τους λύκους, *bon. ma llégu* < μας λέγουν, *-s + m*, π.χ. *bon. tim mana* < της μάνας, *bon. o filomma* < ο φίλος μας, *otr. tim mana* < της μάνας, *otr. o gambrómmu* < ο γαμπρός μου, *-s + n*, π.χ. *bon. te nniste* / *otr. te nnifte* < τις νύκτες, *-s + p*, π.χ. *bon. po ppái* < πώς πάει, *otr. a mméa ppaisi* < ένας μέγας παεσ, *-s + t* (Rohlfs 1977: § 64, σ. 48-49, § 78) στο Otranto —όχι όμως στην Καλαβρία²⁹—, π.χ. *u tíxu* < τους τοίχους³⁰, *tes pórtē ttu*, *o tíot tu* < ο θεός των, *titi mmesi* < στην μέση.

ματα *ρν*, *λν* των ρημάτων πρέπει να αποδοθεί στο ότι τα συμπλέγματα *ρν* 'ς, *ρν* ' και *λν* 'ς, *λν* ' του β' και γ' ενικού προσώπου του ενεστώτα ήταν δυσπρόφερτα. Το φαινόμενο *m > r* παρατηρείται και στην Αλβανική: βλ. Max Vasmer, *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde*, Berlin 1971, σ. 926.

23. Πρβ. την αποσιώπηση του *-v* πριν από τα *κ*, *π*, *τ* στη Μάνη, μετά από πιθανή αφομοίωσή του με αυτά.

24. Βλ. και Rohlfs 1977: § 62, σ. 48, § 78.

25. Taibbi - Caracausi 1959: XLVII και XLVIII σημ. 1.

26. Ό.π.

27. Rohlfs 1977: § 90, σ. 72.

28. Taibbi - Caracausi 1959: XLVIII.

29. Βλ. και Taibbi - Caracausi 1959: XLVII.

30. Ο Rohlfs γράφει *τους τοίχους*.

Και στις περιπτώσεις αυτές το *-s* φαινομενικά μόνο είναι τελικό, στην πραγματικότητα είναι εσωτερικό, αφού η προκλιτική και η εγκλιτική μαζί με την κύρια λέξη αποτελούν μιαν ενότητα, τη φωνητική λέξη.

Εδώ επίσης πρέπει, νομίζω, να τοποθετηθεί η αφομοίωση του εσωτερικού *s* του συμπλέγματος ($\pi\tau > \varphi\tau > \theta\tau >$) $st > tt$ που παρατηρείται στη Bova, π.χ. $\epsilon\chi\theta\acute{\omega}\varsigma > (aft\acute{e})\ \epsilon ft\acute{e} > \epsilon\theta\acute{\iota}\acute{e} > est\acute{e} > ett\acute{e}$, $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\upsilon > \epsilon ft\acute{u} > \epsilon\theta\acute{\iota}\acute{u} > est\acute{u} > ett\acute{u} > itt\acute{u}$ ³¹. $\sigma\phi\iota\kappa\acute{o}\varsigma > essit\acute{o}$.

Αξίζει να προσέξουμε την εξαίρεση που παρουσιάζει στη Sternatia η ένωση της πρόθεσης *si* + άρθρο (στον, στην, στο), όπου το *t* αφομοιώνεται από το προηγούμενο *-s*, π.χ. *ssim mési* < στην *μέση*³², σε αντίθεση προς το Castrignano dei Greci, όπου έχουμε αφομοίωση του *-s* προς το *t*, π.χ. *ttim mési* < στην *μέση*. Καθώς ο Rohlfs (1977: 67) γράφει *s'im mési*, και *son, sin, so* (1977: § 237, 1), δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι έχουμε αφομοίωση του *t* με το προηγούμενο *-s*, όπως λέει ο Rohlfs, και όχι την πρόθεση *σ(ε)* ενωμένη με τους συχνούς τύπους του άρθρου της αιτιατικής *ον, ην, ο* (< τον, την, το) του Salento (Rohlfs 1977: 67). Αν συμβαίνει η β' περίπτωση, δεν μπορούμε να παραβάλουμε το φαινόμενο αυτό με της Ποντιακής *τα (σ)σου, (σ)σόν* κτλ. < *στου, στοι*³³.

Στην «Ερωφίλη» του Γ. Χορτάτση απαντούν οι τύποι *εχθρού μας* < *εχθρούς μας, καρδιά μας* < *καρδιάς μας*, με απώλεια του τελικού *-ς* των ουσιαστικών, η οποία κατά τον Γ. Ψυχάρη³⁴ οφείλεται σε αφομοίωση του *-ς* με το επόμενο *μ*. Ο Γ. Χατζιδάκις, αντίθετα, υποστήριξε ότι το *σ/-ς* αρθρώνεται και διατηρείται καθαρά στην ελληνική γλώσσα και δεν ήταν δυνατό, όπως συνέβηκε με το *-ν*, να αφομοιωθεί με το επόμενο σύμφωνα· το *-ς* αποβλήθηκε ανομοιωτικά, επειδή μετά από τη λέξη στην οποία ανήκει το *-ς* ακολουθούν τύποι προσωπικών αντωνυμιών με *-ς*, π.χ. *ο βοσκό μας αλλά ο βοσκός μου*³⁵. Με

31. Αναστ. Καραναστάση, Ενδιαφέροντα φωνητικά και μορφολογικά φαινόμενα του ιδιώματος Μαρτινιάνου της ελληνοφώνου περιοχής του Salento (Απουλίας), *Λεξιλογισμικόν Δελτίον* 13 (1978) 70.

32. Rohlfs 1977: § 78.

33. Tsoranakis 1981: § 64, σ. 273. Ο Άνθ. Α. Παπαδόπουλος, *Ιστορική Γραμματική της Ποντικής διαλέκτου*, Αθήνα 1955, σ. 29 δικαιολογεί την αποβολή με αναλογία προς τα *σι, μι* > *σ' ιμέν, σ' εσίν* κ.τ.τ.

34. Jean Psychari, *Essais de grammaire historique néogrecque*, μέρος II: *Études sur la langue médiévale*. Paris 1889, σ. 53-54: «la disparition du *s* par assimilation avec *μ* suivant n'a rien d'anormal».

35. Ο Hatzidakis 1892: 275 λέγει ότι η γνώμη του Ψυχάρη για αφομοίωση του *ς* (με το επόμενο *μ*) «kann nicht richtig sein, da wir von einer solchen Assimilation im Neugriechischen und speciell im Kretischen nichts wissen». Προηγούμενος, σ. 232-3, την αποβολή του *-ς* σε περιπτώσεις όπως (*ε*)*χτέ, ο λόκο* Πόντ., *η θεότη, η Σίμω, η πύχη, το δάσο* κ.ά. την απέδωσε, σωστά, στην αναλογία βλ. του ίδιου 1905: 368-9, *Αθηνά* 42 (1930) 100 και *BZ* 31 (1931) 367.

την ανομοίωση, υποστηρίζει επίσης ο Χατζιδάκις, μπορεί να εξηγηθεί η απώλεια του τελικού *-s* στη Μάνη³⁶. Τη γνώμη του παραδέχτηκαν και άλλοι μελετητές της Νεοελληνικής, ο P. Kretschmer³⁷, ο M. Φιλήντας³⁸, ο H. Pernot³⁹, ο Γ. Αναγνωστόπουλος⁴⁰, ο Μαν. Τριανταφυλλίδης⁴¹, ο R. M. Dawkins⁴² με επιφυλάξεις.

Ο Γ. Χατζιδάκις γνωρίζει την αποσιώπηση του *-s* της Τσακωνικής⁴³ και της Κατωϊταλικής⁴⁴. Με την πρώτη δεν ασχολείται καθόλου, τη δεύτερη την αποδίδει σε επίδραση της Ιταλικής.

Ο H. Pernot⁴⁵ καταγράφει από τη Χίο πολλές περιπτώσεις αφομοίωσης του *σ/-s*, π.χ. *χάριμμα*, *ταῖ glósses*, *tiz zois*, *mokkáto*, *mal léu* < μας λέγουν, *trim mère* < τρεις μέρες, *ron na* < πώς να, *ιόρρασε* < τό 'σπασε, *ιιο ppitim mas* < στο σπίτιν μας, και περιπτώσεις αποβολής τελικού *-s*, π.χ. *paráe* < παράδεις, ο *uranó*, για τις οποίες παραδέχεται την ανομοίωση, όπως και ο Γ. Χατζιδάκις.

Με βάση παλαιά έγγραφα ο A. Mirambel⁴⁶ χρονολογεί την αποβολή του *σ/-s* του Μανιάτικου ιδιώματος μετά τον 16. αι. και την ερμηνεύει, για το ενδολεξικό *σ*, με αφομοίωση, π.χ. ο πατέρας μου > *ο πατέραμ μου > ο πατέρα μου, και για το *-s* σε παύση, με τον ισχυρισμό ότι στο ιδίωμα της Μάνης οι λέξεις λήγουν σε ανοιχτές συλλαβές.

Το φαινόμενο αυτό, περίπου όμοιο, παρατηρείται επίσης στα Μανιάτικα της Κορσικής (του Cargèse). Ο G. Blanken⁴⁷, που τα μελέτησε, παραδέχεται πως η Ιταλική θα βοήθησε στην απώλεια του *-s*, η οποία ωστόσο δεν μπορεί να οφείλεται στην επίδραση της Ιταλικής, αφού το φαινόμενο απαντά στη Μάνη πριν από την εγκατάσταση των Μανιατών στην Κορσική (1676). Στην

36. Γ. Ν. Χατζιδάκις 1905: 368 και *Αθηνά* 42 (1930) 100.

37. Kretschmer 1905: 204, όπου και *u drómu ts*, *ts mána ts* < ο δρόμος της, της μάνης της της Σκοπέλου.

38. Μένου Φιλήντα, *Γραμματική της ρομαϊκής γλώσσας*, Αθήνα 1907, σ. 85-6.

39. Pernot 1907: 427, όπου η διαπίστωση του φαινομένου στη Βονα, την Τσακωνιά, τη Μάνη και —κάποιου έχνους του— στη Νάξο και την Άνδρο.

40. Γ. Π. Αναγνωστόπουλου, Περί της εν Κρήτη ομιλουμένης και ιδίως περί του ιδιώματος Αγίας Βαρβάρας και περιχώρων, *Αθηνά* 38 (1926) 152, 160.

41. Μαν. Τριανταφυλλίδη, Η γενική των υποκοριστικών σε *-ίκι* και το νεοελληνικό κλιτικό σύστημα, *Byz. Ngr. Jahrb.* 5 (1926-1927) 305-6 (= Άπαντα, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μαν. Τριανταφυλλίδη 1963, σσ. 160, 165, 170, όπου η διαπίστωση της απώλειας του *-s* στην περιοχή Καλαβρύτων, στη Ρούμελη, στη Λάρισα.

42. Στο *Byzantion* 5 (1929-30) 681-2, 687-8.

43. Χατζιδάκις 1905: 183, 368.

44. Χατζιδάκις 1905: 368.

45. Pernot 1907: 421-4.

46. Mirambel 1929: 170-3.

47. Blanken 1951: 82, 84.

Κατωιταλική, παρατηρεί ο Blanken (σ. 83), η απώλεια του -ς είναι ολική, ενώ στη Μανιάτικη και την Ελληνική της Κορσικής υπάρχει αστάθεια του -ς εξαιτίας της επίδρασης της Κοινής Νεοελληνικής και της γλώσσας της Εκκλησίας. Στη συνέχεια ο Blanken (σ. 84) διερωτάται αν η απώλεια του -ς οφείλεται σε αφομοίωση προς το επόμενο σύμφωνο, όπως δέχονται οι περισσότεροι νεοελληνιστές, ή σε τάση της Ελληνικής να χάνει τα τελικά σύμφωνα, καθώς υποστήριξε ο Emilio Peruzzi⁴⁸. Πιστεύει ότι η ανομοίωση και η αφομοίωση του -ς δεν θα είχε προκαλέσει την ολική απώλειά του ούτε πάλι πως η απώλεια του -ς ήταν αναπόφευκτη. Δυο φαινόμενα, λέει (σ. 85), της Κοινής Νεοελληνικής μάς βοηθούν να καταλάβουμε πώς χάθηκε το -ς: α) οι πτώσεις/τύποι με -ς (ονομαστική ενικού των αρσενικών, γενική ενικού θηλυκών) είναι λιγότεροι σε σύγκριση με τους τύπους —κυρίως της αιτιατικής— που δεν έχουν -ς· β) το τελικό -ς της Ελληνικής έχει μιαν ασθενή μάλλον προφορά.

Οι προσωπικές μου απόψεις και τα συμπεράσματα στα οποία με οδήγησε η μελέτη του θέματος είναι τα επόμενα:

1) Δεν εκθέτει ολόκληρη την πραγματικότητα ο G. Rohlfs, όταν λέγει⁴⁹ ότι το φαινόμενο της απώλειας του -ς «in Grecia si riscontra solo nello zaconico». Ο H. Pernot⁵⁰ χαρακτηρίζει το φαινόμενο αυτό όχι μόνο τσακωνικό παρά πελοποννησιακό⁵¹.

2) Τα όσα λέγει ο A. Mirambel για ανοιχτή συλλαβή ισχύουν σε μεγάλο βαθμό και για την Κοινή Νεοελληνική και δεν μπορούν, νομίζω, να ερμηνεύσουν ένα περιορισμένης έκτασης φαινόμενο.

3) Αφού ο A. Mirambel επικαλείται την αφομοίωση του -ς, περιττεύουν, νομίζω, τα όσα λέγει για τη στενή προφορά του με το επόμενο σύμφωνο και την κατά κάποιον τρόπο δημιουργία αρχικού συμφωνικού συμπλέγματος που αφήνει την προηγούμενη λέξη χωρίς το τελικό -ς, π.χ. *πατέρας μου* > *πατέρα σμου > *πατέρα μου* > *πατέρα μου*, *τους παίρνεις* > *του σπ.*, *τους το* > *του στο*, *αιχμαλώτους κι* > *αιχμαλώτου σκι*.

4) Εφόσον το φαινόμενο δεν απαντά μόνο στην Κατωιταλική αλλά και στην Τσακωνική διάλεκτο και σε ιδιώματα της Ελλάδας —Μάνη, Χίος κ.α.—, η γένεσή του δεν πρέπει ασφαλώς να δικαιολογηθεί με την επίδραση της Ιταλικής⁵².

48. Emilio Peruzzi, *Elementi di greco moderno*, σ. 71-2. (Οι βιβλιογραφικές ενδείξεις στον Blanken 1951: 84).

49. G. Rohlfs, *Scavi linguistici nella Magna Grecia*, Galatina 1974, σ. 114.

50. H. Pernot, *Hellénisme et Italie méridionale*, *Studi italiani di filologia classica* 13 (1936) 178.

51. Βλ. και εδώ σημ. 18.

52. Για την ιταλική επίδραση βλ. Γ. Γ. Παπαδόπουλου, *Άσματα δημοτικά των εν τη*

5) Η ανομοίωση που επικαλείται ο Γ. Χατζιδάκις εξηγεί πράγματι την απώλεια του -ς σε τύπους όπως ο *βοσκό μας της Κρήτης*, δεν είναι όμως δυνατό να εξηγήσει τα διπλά που ασφαλώς προήλθαν από αφομοίωση του σ/-ς και διατηρήθηκαν στις διπλωτικές διαλέκτους (Κάτω Ιταλία, Χίος), απλοποιήθηκαν όμως στις μη διπλωτικές διαλέκτους (Πελοπόν. κ.α.).

6) Γενικευτική και απόλυτη είναι η απόφαση του Γ. Χατζιδάκι: «das auslautende -s spricht man heutzutage (mit Ausnahme des Zak.) deutlich aus»⁵³, «το ς σχεδόν πανταχού της Ελλάδος σαφώς και καθαρώς εσχηματίζετο και ηκούετο (διό και εν τη Αττική και Κοινή δεν αφωμοιούτο προς τα επόμενα σύμφωνα, όπως το τελικόν -ν), και προς τούτοις τέλος ότι εν τη συνήθει νέα γλώσση το -ς προφέρεται εν τέλει λέξεως πάντοτε»⁵⁴, «δεν είναι πιθανόν το λεχθέν ότι το πάλοι το -ς τούτο εξεφωνείτο ασθενώς...»⁵⁵.

8) Το ότι η απώλεια του -ς στη Μάνη εμφανίζεται σε έγγραφα του 16. αι.⁵⁶ δεν σημαίνει ότι το φαινόμενο δεν είναι αρχαιότερο, για τον απλό λόγο πως δεν έχουμε αρχαιότερα κείμενα της Μάνης.

9) Το επιχείρημα του Blanken για τη δήθεν συχνότερη παρουσία πτωτικών καταλήξεων χωρίς -ς δεν είναι ισχυρό, γιατί στηρίζεται μόνο στον ενικό αριθμό και προπάντων γιατί δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως την εκθέτει ο A. Mirambel, που σε νεοελληνικό κείμενο 2000 λέξεων μέτρησε 527 αιτιατικές, 465 ονομαστικές, 229 γενικές, 30 κλητικές, αριθμούς που αντιστοιχούν στα ποσοστά 42,2%, 37,3%, 18,4%, 2%⁵⁷.

10) Χωρίς αποδείξεις, και αντίθετα προς τα πράγματα, όπως θα φανεί παρακάτω, ο Blanken (σ. 85) κρίνει λαθεμένη τη γνώμη των επιστημόνων εκείνων, οι οποίοι θεωρούν φωνητική την απώλεια του -ς στους παπύρους —γι' αυτόν είναι αναλογική— και, επιπλέον, δεν εγκρίνει τη βαρύτητα που δίνουν εκείνοι στο γεγονός ότι η απώλεια του -ς εμφανίζεται στην Τσακωνική διάλεκτο, γιατί, κατά τη γνώμη του, η εμφάνιση του φαινομένου στη διάλεκτο αυτήν δεν προδικάζει και την αρχαιότητά του.

Κορσική Ελλήνων, *Πανόραμα* 15 (1864) 415· Χατζιδάκις 1905: 368· Louis Roussel, *Libre* 42-43 (1926) 334. Ο Μαν. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική εισαγωγή*, Αθήνα 1938, σ. 298, την απώλεια του τελικού -ς την αποδίδει με διαταγμό σε ιταλική επίδραση, καθώς ευθύς αμέσως θυμάται πώς το φαινόμενο απαντά και στα Τσακωνικά.

53. Hatzidakis 1892: 11.

54. Χατζιδάκι, *Αθηνά* 42 (1930) 100.

55. Χατζιδάκις 1905: 368.

56. Στην επιστολή του 1582, με την οποία οι Μανιάτες ζητούσαν βοήθεια από τον Πάπα. Βλ. Mirambel 1929: VIII.

57. André Mirambel, *Η νέα Ελληνική γλώσσα. Περιγραφή και ανάλυση*. Μετάφρ. Σταμ. Κ. Καρατζά, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελλ. Σπουδών (Ίδρυμα Μαν. Τριανταφυλλίδη), 1978 σ. 79.

Στην Τσακωνική διάλεκτο, που προέρχεται άμεσα από τη Λακωνική, εμφανίζεται πράγματι αφομοίωση του σ με τα επόμενα κ, π, τ και, στη συνέχεια τροπή σε δασύ ήχο (h) του β' από τα διπλά, π.χ. ασκός > ακή, (*φούσκα) φούσκα > φούκχα 'κουλιά', σκόληξ > κήωακα, σκόλος > κηούλε, σκάνδιξ > κηάντζικα, σκορπίος > κχομπίο, ευρίσκω > ερίκχου ασπάλαξ > πηέλεκα, σπόρος > πχούρε, σπείρω > πχείρω, σπόνδυλος > πχόνδυλε, εσπέρα-εσπερινός > επήερα-επηρενέ: στάχυς > τήαχο, στένω > θένω, στήμων > τήάμο, στητός > τηατί, στον > τηον, στους > τηου, στόμα > τηούμα, ιστός > ίτχε, έστηκα > ετθάκα, σταφίδα > κηιαθία, εστέ > έστε > ίτχε και σχ > σκη > κκη > κη, π.χ. εσχάρα > κηάρα, ίσχω > ίκχου⁵⁸.

Με το φαινόμενο αυτό της Τσακωνικής πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να συσχετιστεί η αφομοίωση του σ, η οποία παρατηρείται κάποτε στη Δωρική διάλεκτο, κυρίως με το επόμενο κλειστό⁵⁹: σ + κ: «άκκὸρ· άσκός Λάκωνες» Ησύχ., «άκαφα· λουτήρ. Λάκωνες» Ησύχ., από σκάφα, ακύλλαξ· σκύλαξ Ηλείου» Ησύχ.: σ + χ: «άικχούνα· αίσχύνη. Λάκωνες» Ησύχ.⁶⁰, «έκχαρεών μαγειρεΐον» Ησύχ., ίσως της Λακωνικής⁶¹: σ + τ, στις πιθανώς Λακωνικές γλώσσες του Ησύχιου: «έττία· έστία», «έττιασαν· έστησαν», «άττιασι· άνάστηθι» από το άν/ά/σταθι⁶², «τούμα· στόμα⁶³» σ + μ: ψάφιμια Κρήτη⁶⁴: σ + λ: τοΐ Λακεδαιμονίοις (< τοΐς Λακ.) σε επιγραφή της Σπάρτης (6. αι.)⁶⁵, έλ Λακεδαίμονα (< ές Λακ.) σε επιγραφή της Σπάρτης (316 π.Χ.)⁶⁶: σ + δ: παΐδδω Λακων.⁶⁷, μολίξει > μουσιόδει Λακων.⁶⁸, Ζεὺ δέ νιν < Ζεὺς δέ νιν Ρόδ. (6. αι.)⁶⁹, τοΐδδω < τοΐσδω Κρήτη⁷⁰, δικάδδεν Κρήτη⁷¹ και, με απλοποίηση ή απλογραφία των δδ,

58. Βλ. και Anagnostopoulos 1926: 11, 13· Thumb - Kieckers 1932: 94· Pernot 1934: 20, 127-8· Κωστάκης 1951: 36, 51· Μιχ. Δέφνερ, *Λεξικόν της Τσακωνικής διαλέκτου*, Αθήνα 1923, στις λέξεις.

59. Thumb - Kieckers 1932: 91.

60. Η διόρθωση *άικχούνα*, αντί *άικουδα*, του Schmidt επιδοκιμάστηκε από τους Thumb - Kieckers 1932: 86, τον Pernot 1934: 128, τον Pisani 1973: 101.

61. Pernot 1934: 128· Κωστάκης 1951: 50.

62. Pisani 1973: 102.

63. Στη Βοιωτική διάλεκτο, που έχει επιδράσεις από τη Δωρική, έχουμε: έττι < έστι. (Pisani 1973: 120, 123).

64. Pisani 1973: 111. Πρβ. σμ > μι Λεσβ., Θεσσαλ., σν > νν Λεσβ.

65. Schwyzer 1923: αριθμ. 7.

66. Schwyzer 1923: αριθμ. 19.

67. Pisani 1973: 55.

68. Thumb - Kieckers 1932: 86, Pisani 1973: 101.

69. Schwyzer 1923: αριθμ. 272, Pisani 1973: 116.

70. Henricus van Herwerden, *Lexicon graecum suppletorium et dialecticum*, 1-2, Lugduni Batavorum, 1910, λ. *δδω*.

71. Pisani 1973: 111.

οπίσθιος < *οπίσθιος⁷² Λακων., ἐξοδιάδοντες Αστυπάλ.⁷³ σ + θ: ἀποκρίνεθ-
θαι Κρήτη.

Από τον Ησύχιο έχουν καταγραφεί και οι λέξεις που θα αναφερθούν παρακάτω, στις οποίες παραλείπεται το αρχικό σ⁷⁴, ίσως μετά από αφομοίωσή του προς το επόμενο σύμφωνο και απλοποίηση των διπλών. Δεν αναφέρεται από ποιους λέγονταν οι «γλώσσες» αυτές, είναι όμως πιθανό να είναι κάποιων Δωριέων —ίσως Πελοποννησίων, τους οποίους κυρίως έχει υπόψη του ο Ησύχιος—, αφού, όπως είδαμε, η αφομοίωση του σ είναι φαινόμενο της Δωρικής. Οι λέξεις: «κάπετος· τάφος, σορός, ὄρυγμα, βόθρος. οἱ δὲ σκαπετόν», «καπανίξει· ζευγηλατεῖ», «κεδάσας· διασκορπίσας», «κέδασαν· διεσκορπίσαν», «κεδάται· σκεδάννυται», «κίδνασθαι· σκεδάννυσθαι, σκορπίζεσθαι», «κίμψαντες· ἐρείσαντες, στηρίξαντες», «μάραγοι· οἱ ἀπόκρημοι τόποι» (πρβ. *σμαραγῖω* 'κροτῶ'), «μῆρδει· κωλύει, βλάπτει» (πρβ. *σμερδαλέος, σμερδόνος* 'φριχτός'), *τέγη* και *τέγος* αντι *στέγη* και *στέγος*, «τέρρη· λέπυρα» (πρβ. *στέρφος* 'δέρμα').

Τα δεδομένα αυτά δείχνουν πράγματι ότι η άρθρωση του σ στη Δωρική πρέπει να ήταν ασθενής⁷⁵. Η γνώμη αυτή ενισχύεται επιπλέον α) από το ότι το μεσοφωνηεντικό σ γίνεται h⁷⁶ στη Λακωνική, π.χ. *ἐνίκαhe, Ποηιδῶνι, μῶha* και στην Αργεῖα, π.χ. *Ἄρκεχίλας, δαμοχίαι*, το οποίο αργότερα αποβάλλεται, π.χ. *μῶα*⁷⁷, β) από το ότι το σ τρέπεται σε ρ στην Ηλειακή, π.χ. *τᾶρ γᾶρ, τοῖρ Φαίειοιρ*, στη Λακωνική, π.χ. *Γίωρ* < ἴσως, *σιόρ* < θεός, *τίρ* < τίς, στην ιωνική διάλεκτο του Ωρωπού και της Ερέτριας μέσα στη λέξη, π.χ. *παιρίν, σίτηριν*.

Το συμπέρασμα στο οποίο θα πρέπει να καταλήξουμε είναι πως, παρά την απόφαση του Γ. Χατζιδάκι, μπορούμε πράγματι να μιλάμε για ασθενή προφορά του σ και αφομοίωσή του με το επόμενο σύμφωνο. Η αφομοίωση αυτή σήμερα παρατηρείται κυρίως —αν εξαιρέσουμε μόνο τη Χίο— σε περιοχές όπου κατά την αρχαία εποχή μιλούσαν η δωρική διάλεκτος. Έχουμε δηλαδή ένα φαινόμενο παράλληλο —συγχρονικό και περίπου συντοπικό— με την αφομοίωση του ι' στην Ελληνική⁷⁸. Τόσο το ένα όσο και το άλλο φαινόμενο δεν παρατηρούνται στην Κοινή Νεοελληνική, και από την άποψη αυτήν έχει βέβαια δίκαιο ο Γ.

72. Schwyzer 1923: αριθμ. 38.

73. Schwyzer 1923: αριθμ. 240.

74. Είναι ενδεχόμενο μια ειδική έρευνα στον Ησύχιο να διαπιστώσει αφομοίωση/παράλειψη του ενδολεξικού σ πριν από σύμφωνο.

75. Pernot 1934: 127: «La seule chose qu'on puisse donc dire est qu'il s'agit d'un σ faible et qu'un rapprochement semble pouvoir être établi avec les traitements σ > h et z > zd > dd».

76. Βλ. σημ. 39.

77. Πρβ. της Κυπριακής τα *ἔχηρον* = *tāz...*, *κά αντί* = *κάz...*, *φρονέοι* (Pisani 1973: 85). Πρβ. τα πανελλήνια *θεός* < *θεσός, *ὄρεος* < *ὄρεσος*, *-έων* < *-άσων* (γεν. πληθ.).

78. Βλ. Κων. Μηνάς, Αφομοίωση του ερρίνου με τους άηχους κλειστούς φθόγγους στην ελληνική γλώσσα, *Πρακτικά του Β' Κυπριοελληνικού Συνεδρίου* (Απρ. 1982), υπό δημοσίευση.

Χατζιδάκις. Το σφάλμα του είναι ότι μίλησε με τρόπο απόλυτο και γενικευτικό για όλη τη Νεοελληνική⁷⁹.

Ο καθηγ. Α. Τσοπανάκης πριν από τριάντα χρόνια δημοσίεψε την πολύ σπουδαία —ιδιαίτερα εξαιτίας της πρωτοτυπίας της— μελέτη του για μια δωρική διαλεκτική ζώνη στη νέα Ελληνική: *Eine dorische Dialektzone im Neugriechischen BZ 48 (1955) 49-72*. Η ζώνη αυτή χαρακτηρίζεται κατά κύριον λόγο από το ότι διατηρεί φαινόμενα της δωρικής διαλέκτου: το *ā*, την προφορά του *υ* ως *ου*, τη στένωση του *ε* σε *ι* πριν από τα φωνήεντα *α*, *ο*, *ου*. Κοντά σ' αυτά πρέπει, πιστεύω, να προστεθούν άλλα δυο χαρακτηριστικά, που ήταν επίσης φαινόμενα της Δωρικής: α) η αφομοίωση του ερρίνου με τους άηχους κλειστούς φθόγγους, που θα με απασχολήσει σε άλλο δημοσίευμα, και β) η κώφωση / αφομοίωση του *σ* με το επόμενο σύμφωνο, που μας απασχόλησε εδώ. Με την προσθήκη των φαινομένων αυτών ενισχύεται, νομίζω, όχι μόνο η ύπαρξη της δωρικής διαλεκτικής ζώνης στη Νεοελληνική, αλλά, γενικότερα, η γνώμη, που υποστηρίζει επίσης ο κ. Τσοπανάκης, πως η Κοινή δεν εξαφάνισε τις αρχαίες διαλέκτους, αφού πολλά γνωρίσματά τους επιζούν και σήμερα ακόμα. Και, φυσικά, δεν είναι καθόλου παράξενο πως η Κατωϊταλική Ελληνική κατάγεται από την αρχαία δωρική διάλεκτο.

5. Ασνίζητα

5.1 Ο υ σ ι α σ τ ι κ ά

Στο Salento υπάρχουν θηλυκά ουσιαστικά σε *-ία*. Στην Καλαβρία υπάρχουν επίσης μερικά ουσιαστικά σε *-ία*, συνήθως όμως τα ουσιαστικά που θα έπρεπε να έχουν την κατάλ. *-ία* σχηματίζονται εκεί με την κατάλ. *-ία*, π.χ. *lithia* 'πετριά', *dondia* 'δοντιά', *grottia* 'γροθιά' *appidia* 'απιδιά', *milia* 'μηλιά', *sučia* 'συκιά'⁸⁰ *meria*⁸¹ < *μερία*, ακόμα: *fria* < *φρέαρ*.

Το ίδιο φαινόμενο απαντά επίσης στον Πόντο, την Καππαδοκία, την Κύπρο, σε μερικά από τα νησιά των Κυκλάδων και, πιο συχνά, στα Δωδεκάνησα, την παλιά Αθήνα, τα Μέγαρα, την Αίγινα, την Κύμη, την Τσακωνιά, τη Μάνη, τα Λαγκαδάκια της Αρκαδίας, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλληνία, τη Χιμάρα, όπως

79. Ο Γ. Ι. Κουρμούλης, *Επιτηρίς Εταιρίας Κρητικών Σπουδών* 1 (1938) 567-8, σε βιβλιοκριτικό σημείωμα, αναφέρεται στην πτώση του τελικού *-ς* που παρατηρείται στο ιδίωμα Καλλιαμαύκας Ιεράπετρας και στα ιδιώματα μερικών χωριών της περιοχής Σφακίων. Πιστεύει —σωστά, κατά τη γνώμη μου— ότι η παρουσία του φαινομένου σε πολλά νεοελληνικά ιδιώματα μας οδηγεί στη σκέψη «ότι ο φθογγολογικός νόμος καθ' ον το τελικό *-ς* δεν παραλείπεται δεν έχει καθολική ισχύ εν τη νέα ελληνική γλώσση» και επομένως το φαινόμενο δεν πρέπει να ερμηνευθεί ψυχολογικά, δηλ. με αφομοίωση ή αναλογία.

80. Rohlfs 1977: § 265· πρβ. αυτ. § 257 τοπων. *Castania*.

81. Rohlfs 1964: λ. *μερία.

δείχνουν τα επόμενα παραδείγματα⁸²: α) από την Τσακωνιά: *απιδιά, δαρνία, μαλία* < *μηλία, βασιλία* < *βασιλέας, εννία* < *εννέα*, κι ακόμα *χρίε* < *χρέος, σαλίε* < *σαλίε < *σαλιέω* β) από τα Δωδεκάνησα και τη Ζάκυνθο: *αιλιά* και *αιλία* Κάρπ.⁸³, *αηκαλία* και *αηκαλία* Κάρπ., *παρία* και *παρία* Κάρπ., (αφύς) *αριά*⁸⁴ Κάρπ. - *αρία* Ζάκυνθ., (μακρύς) *μακρία* Ζάκυνθ. Ρόδ.⁸⁵, (μήκων - μάκων) *μακονία* > *βακκονία* Κάρπ., - *μαχχονία* Ρόδ., *σικία* Κάρπ., *φλέβα* > *φλέα* > *φλία* Κάλυμν. - *Βλία* τοπων. Κάρπ.

Πρέπει να προσέξουμε ότι το φαινόμενο αυτό παρατηρείται μόνο στην κατάλ. -*ία* των ουσιαστικών —που κυρίως δηλώνουν δέντρο ή χτύπημα— και δεν απαντά ευρύτερα ως στένωση του *e* σε *i* πριν από ισχυρό φωνήεν μέσα στο θέμα των λέξεων μετά την αποβολή ενδιάμεσου συμφώνου, όπως συμβαίνει στο ιδίωμα της Σαμοθράκης, π.χ. *κέρασμα* > *κίασμα*⁸⁶. Δεν πρέπει επίσης, νομίζω, να σχετίσουμε το φαινόμενο αυτό με την ενδοθεματική στένωση *a, o+e* > *a, o+i*⁸⁷, π.χ. *έλυμος* > *αέλυμος > *αίλυμος* Κάρπ., *αποδέλοιπος* > *αποίλοιπος* Κάλυμν. και με την ενδοθεματική επίσης στένωση *ό+α* > *ύ+α*⁸⁸, π.χ. *πόδας* > *πούας* Κως, *πρόβατο* > *προίατο* Τσακων. και *ατό* > *ατί*, π.χ. *μανδραγόρας* > *μανδραούρας* Κως, *παραγόγι* > *παραούι* Κάρπ. Η στένωση του *e* στην κατάλ., -*ία* των ουσιαστικών δεν είναι επομένως φαινόμενο φωνητικό· είναι φαινόμενο μορφολογικό που, κατά τον Γ. Χατζιδάκι⁸⁹, οφείλεται στην αναλογία προς τα αρχαιότερα ουσιαστικά σε -*ία*, π.χ. *κερασία, κιδωνία*. Και ο G. Rohlf (1977: § 7, σ. 5) πιστεύει πως στα ονόματα σε -*ία* της Καλαβρίας έχουμε αλλαγή της κατάλ. -*ία* δηλαδή μια νέα παραγωγή.

82. Τα παραδείγματα, και αυτά και άλλα, από τον Andriotis 1974: 13, 25, 32, 57· Tsopanakis 1940: 62· A. G. Tsopanakis, Eine dorische Dialektzone im Neugriechischen, *BZ* 48 (1955) 59-63· Μηνάς 1970: 29. Βλ. και Χατζιδάκις 1905: 335. Ειδικότερα για την Τσακωνιά βλ. Thumb · Kieckers 1932: 93· Andriotis 1974: 34, 57-8· Κωστάκης 1951: 39, όπου και *χαρουπιά* < *χαρουπία* αντί ίσως *χαρουπία* και *κοζιόνε* < *κοριοί* αντί *κορίοι*.

83. Με διαφορετικές όμως σημασίες: *αηκαλία* 'όσο χωράει η αηκαλή' —*αηκαλία* 'κούκλα νήμα', *αιλία* 'αγελάδα'— *αιλία* 'ποσότητα γάλακτος από ένα άρμεγμα του ζώου ή του κοπαδιού'. Για τους τύπους αυτούς και γι' άλλους παρόμοιους βλ. D. Georgakas στη *Glotta* 31 (1951) 211-219. Η λ. *αηκαλία* και στην Κύμη (Γ. Χατζιδάκι, *MNE* 2, 271).

84. Ως *αριά* 'χτένα με αραιά δόντια' Κάρπ.

85. Tsopanakis 1940: 64 (*μακρία*).

86. Andriotis 1974: 13.

87. Andriotis 1974: 25, 32.

88. Andriotis 1974: 16-17.

89. Γ. Χατζιδάκι, *MNE* 2, 199, 268, 272. Ας ελπίσουμε πως μιαν άλλη φορά, κάπου αλλού, θα ασχοληθούμε ειδικότερα με τη συνίτηση του *e* και του *i* και τη στένωση του *e*. ζητήματα που παρουσιάζουν γενικότερο ενδιαφέρον, καθώς αφορούν τη μεσαιωνική Ελληνική, την Κοινή Νεοελληνική και τα περισσότερα νεοελληνικά ιδιώματα. Βλ. τώρα Δουδύνη 12 (1984) 283-289.

5.2. Ε π ί θ ε τ α

Ο G. Rohlfs (1977: 110) γράφει σωστά ότι στην Καλαβρία οι τύποι του αρσενικού και του ουδέτερου γένους των αρχαιοθέτων σε *-ός, ο/το παχείο, ο/το γλυκείο, ο/το μακρείο* είναι σχηματισμένοι αναλογικά προς το θηλυκό γένος, η *παχεία, η γλυκεία*⁹⁰.

Αναλογικά προς τις πτώσεις που είχαν ε στην παραλήγουσα (του *βαρέος, των βαρέων, τα βαρεία*) είναι σχηματισμένοι οι τύποι των ίδιων επιθέτων στο Salento, π.χ. *παχέο, βαρέο, μακρέο*⁹¹ και, σύμφωνα με αυτά, ίσως, και το *πέο* 'ποίος' --πληθ. *πέοι* 'ποίοι'⁹².

Ο Rohlfs (1977: § 110, σ. 85) πληροφορεί ότι και στα Μέγαρα απαντούν παρόμοιοι τύποι: *βαρέος, μακρέος, παχέος*. Θα πρέπει να συμπληρώσουμε ότι παρόμοιοι τύποι απαντούν επίσης στην Κάρπαθο ('Ελ.): *βαθέου, βαρέου, παχέου, πλατέου και αδρέου, αρέου*, *μακρέου*⁹³ *βαρέοι, πλατέοι* κτλ. *βαρέων* κτλ., *βαρεία* κτλ. (αλλά *γλυκός: γλυκείου, γλυκείοι, γλυκείους, η γλυκεία, τα γλυκεία πρικίου, πρικείου* κτλ.)⁹⁴, ότι από τη Χιμάρα έχουμε τον τύπο *πέος* < *ποίος, πέοι* < *ποίοι*⁹⁵.

5.3. Ο υ σ ι α σ τ ι κ ά σε *-ία*5.3.1. Ιδιαίτερης κατηγορίας είναι τα ουσιαστικά της Κατωιταλικής σε *-ία*.

90. Δεν έχει δίκαιο ο Rohlfs (1977: § 110) που με τους κατοιταλικούς τύπους σχετίζει τα σαμιακά *μακρίος, -ιά, -ιό* (Kretschmer 1905: 250) και τα *βαθειός, βαρειός, παχιός, πλατιός* της Θράκης, Ζαγορίου, Β. Εύβοιας (Ανθ. Α. Παπαδοπούλου, *Γραμματική των βορείων ιδιομάτων της νέας Ελληνικής*, Αθήνα 1926, σ. 70), το κερκυραϊκό και ηπειρωτικό *μακρίος*, που, καθώς πιστεύω, προέρχονται από παλαιότερους τύπους *μακρέος, βαθός* κτλ. με καταβίβασμό του τόνου και στένωση του *ε*: πρβ. τους μεσν. τύπους του θηλυκού γένους *βαθία, βαρεία, γλυκία* στον Εμμ. Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιων. ελλην. δημόδους γραμματικής*, και Προδρ. III 50: *μακρίος*. Επίθετα θηλ. σε *-ία* βλ. στον Χατζιδάκι 1907: 261.

91. Rohlfs 1977: § 110 (σ. 85).

92. Πρβ. και Μιχ. Δένδιας, Απουλία και Χιμάρα, *Αθηνά* 38 (1927) 78.

93. Χωρίς το *-ς*, και στο Salento και στην Κάρπαθο, κατά τα δευτερόκλιτα, π.χ. *οριόου, νίου*.

94. Βλ. και Μηνάς 1970: 87. 'Ήδη στον Διγ. Ακρ. (Trapp) 1362 *γλυκίοι*.

95. Πρβ. και Ευάγγ. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου*, τόμ. 2., Ιωάννινα 1966, σ. 87, όπου *κοχλίος* 'θαλασσινός κοχλίας' (Δρυμάδες Πογωνίου). Ο τύπος *παλαιοί* της Χιμάρας (Μπόγκας, *ό.π.*, 91) και της Κάτω Ιταλίας (Rohlfs 1977: § 109· βλ. και G. Rohlfs, *Dizionario toponomastico e onomastico della Calabria*, Ravenna: Longo, 223 τοπων. *Paléi* και *Paléo*), ο μεσαιωνικός τύπος η *παλαιία* (τοπων. η *Παλαιία Κάρπ.*) είναι, το πιθανότερο, τονισμένα αναλογικά προς το συνώνυμο *αρχαίος* ή, κατά τον Χατζιδάκι (1907: 262), προς το αντώνυμο *νέος*. Τους τύπους *παλαιία* (*κλήσιά*) και *οι παλαιοί* (ενν. άνθρωποι) βλ. στον Β. Φάβη, *Γλωσσικά επισκέψεις αναφερόμενα εις το ιδίωμα Αιλιοναρίου και Κομιστρέων*, Αθήνα 1911, σ. 31. Μου φαίνεται πολύ πιθανό πως είναι κανονικός ο τονισμός των τύπων *παλαιία* (θηλ.) και *παλαιοί* του Αντ. Αχέλη, *Μάλτας πολιορκία*, 255, 537 και 1193 και δεν οφείλεται σε μετρικές ανάγκες, όπως νομίζει ο H. Pernot, ο εκδότης του έργου, στο ευρετήριο λέξεων.

που προέρχονται από αρχαιότερους τύπους σε *-ία*, π.χ. *foiía* < μεταγν. *φωτία*, *νραδιά* < αρχ. *βραδεϊά*⁹⁶.

Ήταν φυσικό να διατηρηθούν οι αρχαίοι αυτοί ασυνίζητοι τύποι σε μια διάλεκτο που χαρακτηρίζεται από την απουσία της συνίζησης⁹⁷. Για τη διατήρηση του τόνου στην παραλήγουσα είναι πιθανό να επέδρασαν τα ασυναίρετα θηλυκά ονόματα σε *-ία* της Καλαβρίας και σε *-έα*⁹⁸ της Απουλίας: πρβ. *φωλεά* > *φωλέα* της Κατωϊταλικής⁹⁹.

Το ουσιαστικό *asprīa* 'ασπράδα' έχει φαινομενικά μόνο κατάλ. *-ία*, γιατί προέρχεται από τον ακέραιο τύπο *asprīda* που, όπως και ο τύπος *manrīda*, χρησιμοποιείται επίσης στην Καλαβρία (Bona)¹⁰⁰. Στην Κάρπαθο λέγονται τα ουσιαστικά *ασπρία*, *κιτρινία*, *κοκκινία*, *μαυρία* —*ασπρίδα* (Πόντ.)— κτλ., που είναι αφηρημένα ουσιαστικά παράγωγα από τα αντίστοιχα επίθετα με την κατάλ. *-ίδα*¹⁰¹, π.χ. *άσπρος* - *ασπρίδα* αντί του συνώνυμου κοινού *ασπράδα*, ίσως με τη μεσολάβηση του *ασπρίζω* - *ασπρίδα* κατά τα *ελπίδα* - *ελπίζω*, *φροντίδα* - *φροντίζω* κττ.

Από τα ουσιαστικά *ασπρίδα*, *μαυρίδα* κτλ. με την προσθήκη της κατάλ. *-ερός* προέρχονται, πιστεύω, τα επίθετα *ασπριδερός*, *μαυριδερός* κτλ.¹⁰².

96. Στην ενότητα αυτήν ο Rohlfs (1977: § 265) εντάσσει και το ουσιαστικό *χερία* 'δεμάτι', που όμως έπρεπε να ταξινομηθεί με τα ονόματα της προηγούμενης ενότητας, αφού και αυτό προέρχεται από τύπο σε *-ία* (*χερία*).

97. Στο ιδίωμα Ελύμπου Καρπάθου, που χαρακτηρίζεται επίσης για τα ασυνίζητά του, παρατηρείται αναλογικός αναβιβασμός τόνου σε ουσιαστικά όπως *δρυσία*, *ορνυία*, *σκία* - *Σκία*ς τοπων., *ανιψίος*, *ίος*, *κρίος*, *μαλύος* 'μυελός/μυαλό', *σκορπίος*, *υίος*, και σε επίθετα όπως *πολιός* και *χιλίος* < *χελιδιός (*χελιδών*). βλ. Μηνάς 1970: 29.

98. Πρβ. A. Thumb, Zur Synthesis im Neugriechischen, *Kuhn's Zeitschrift* 34 (1897) 114: «Es handelt sich offenbar um eine Uniformierung beider Ausgänge *-ία* und *-ία*».

99. Ο τύπος και στη Θεσπρωτία: βλ. Τίτου Γιοχάλα, *Το Ελληνο-αλβανικόν λεξικόν του Μάρκου Μπότσαρη*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 1980, σ. 77 και στίχ. 1174 του Λεξικού.

100. Ο Rohlfs (1977) τοποθετεί τον τύπο *asprīa* στην § 265 και τον τύπο *asprīda* στην § 266, επειδή έχουν —φαινομενικά όμως— διαφορετικές καταλήξεις.

101. Και ο Rohlfs (1977: § 266), μολονότι τα σχετίζει με αφηρημένα ρηματικά (*astratti verbalii*), λέγει ότι τα *asprīda* και *manrīda* είναι σχηματισμένα με την κατάλ. *-ίδα*.

102. Ο Ν. Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μαν. Τριανταφυλλίδη, 31983, λ. *-ιδερός*, υποθέτει κατάλ. *-ιδερός*, που την παράγει από *ίδι* 'όψη' (δηλ. *ιδείν*) + κατάλ. *-ερός* και την παραβάλλει προς την κατάλ. *-ειδής* (< *είδος*). Το *Ιστορικόν Λεξικόν* (της Ακαδημίας Αθηνών) παράγει τη λ. *ασπριδερός* «εκ του επιθ. *άσπρος*, του ουσ. *είδος* και της κατάλ. *-ερός*», δηλαδή με μιαν ασύνδετη παράθεση γλωσσικών στοιχείων, ενώ η κατάλ. *-ερός* θα έπρεπε να προστίθεται στο θέμα *μ ι α ς* λέξης, που θα ήταν ή λ. *ασπροιδής > *ασπρουδής —πρβ. *Μαυροιδής* > *Μαυρουδής*—, αλλά η παραγωγή επιθέτου σε *-ερός* από επίθετο είναι αντιγραμματική. Πρβ. *ασπρι(δ)ερός* < *ασπρούδα* + *-ερός*. Ο Karl Dieterich, *Die Suffixbildung im Neugriechischen*, *Balkan - Archiv* 4 (1928) 165 την παράγει από *-ίδι* + *-ερός*, δηλαδή και εκείνος από ουσιαστικά.

Με την κατάλ. *-(ε)ρός*, όπως είναι γνωστό, σχηματίζονται επίθετα α) από ρήματα και ισοδυναμούν με τη μετοχή του ενεστώτα, π.χ. *λαμπ(ε)ρός*, ή του παρακειμένου, π.χ. *μιαρός* 'μιασμένος'. β) από ουσιαστικά και δηλώνουν 'πλησμονή', π.χ. *φλογερός*. 'Έχω τη γνώμη ότι από επίδραση της α' ομάδας μερικά τουλάχιστον από τα επίθετα της β' ομάδας δεν δηλώνουν σήμερα πλησμονή παρά απλή παρουσία του πρωτοτύπου ή μόνο σχέση με αυτό, π.χ. *λαδερός*, *σταχτερός*. Συνέβη δηλαδή με την κατάλ. *-(ε)ρός* ό,τι και με την κατάλ. *-ώδης*, π.χ. *κιματώδης*, αλλά *θηριώδης*. Έτσι λοιπόν και το *ασπριδερός* σημαίνει 'αυτός που έχει (σχέση με την) *ασπρίδα*', και κατόπιν 'ο κάπως άσπρος', με υποκορισμό δηλαδή της σημασίας του *άσπρος*, γιατί το ουσιαστικό *ασπρίδα* δήλωνε την ιδιότητα του *άσπρος*, και φυσικά διαφέρει η σημασία 'άσπρος' από την «τροποποιημένη» (modifizierte) σημασία 'αυτός που έχει την ιδιότητα του άσπρου'.

Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο

ΚΩΝΣΤ. ΜΗΝΑΣ